

Földrajzi ideológiaalkotás – a földrajz mint földrajz kritikája

Bernd Belina¹

Institut für Humangeographie, J. W. Goethe-Universität, Robert-Mayer-Str. 6-8,
60325 Frankfurt am Main, Germany, Email: belina@uni-frankfurt.de

Összefoglalás

Rendszerint két paradigmát szokás alapul venni, amellyel a földrajzot földrajzként, azaz más tudományos diszciplínáktól történő elhatárolással próbálták és próbálják meghatározni: a hagyományos és a tértudományi paradigmát. Mindkettőt bírálom majd mint ideológiát, amelynek hamis absztrakciók köszönhetőek, mégpedig a földrajzi determinizmus, ill. a térfetiszmus. Mindezek előtt azonban meghatározom a paradigma, az ideológia és az absztrakció fogalmát.

Bevezetés

Ezen tanulmány alapjául előadások és viták² szolgálnak, amelyek kritikai rendezvények során hangzottak el. Tehát „kritikáról” van szó. Mármost mit is kell ez alatt érteni? Hegel egy helyen azt írja, hogy a kritika „egy dolog alapvető vizsgálata és feldolgozása” (idézi Holzhey, 1976, 1274). Ahhoz, hogy megvizsgáljunk egy tudományt – helyesebben: egy tudományos diszciplínát – pl. a földrajzot, ellenőrizni kell annak legfontosabb állításait az alapján, mit jelentenek, és hogy érnek-e valamit. Ez esetben a kritika teljes mértékben destruktív – Marx beszél egy helyen „minden létező dolog kíméletlen kritikájá”-ról, „amely nem fél a következményeitől”. Vagyis a kritikában nincs semmi konstruktív. Nem akarja szépíteni, javítani vagy menteni a tárgyát. A következőkben (geográfusként) így érve akarom destruktívan kritizálni a földrajzot, amennyiben mint földrajz megfogalmazódik.

Annak megvilágítására, mit is értek ez alatt, az első fejezetben meghatározok néhány fogalmat, amelyet a földrajzi alapvetések bírálatakor fogok használni. E bírálat esetében marxista kritikáról van szó. A tárgyalt fogalmakat ennek megfelelően a kritikai tudomány Marxhoz kötődő hagyományának fogalomrendszerében használom, amely hagyományt a történeti materializmus fémjelez. Az 1970-es-80-as évek angolszász geográfiájában ez a fajta tudomány időnként uralkodó irányzat volt. „Tekintélyes azon neves geográfusok listája, akikre Marx időről időre nagy hatással volt.”³ (Hannah, 2006, 241). A németországi viszonyok kevés jó ismerője egyikének szavaival mondván: „a német nyelvű geográfiához képest e tekintetben drámai a különbség.” (Hannah, 2006, 241). E dráma része – ahogy én érzékelem az aktuális vitákat idehaza – hogy Marxtól és a történeti materializmus által befolyásolt geográfusokat elsősorban (többek között „posztmarxista”) kritikusaik írásaiból ismerik. Ezzel szemben én itt „egyszerűen csak” marxistán fogok érvelni.

¹ Creative Commons: szerző megnevezése – kereskedelmi forgalomba nem hozható – nem szerkeszthető

² Először Földrajzi Szakmai Kollokvium, Universität Halle (2002. 07. 11.), majd „Kritikai Tudomány” sorozat, Institut für Geographie der Universität Münster (2005. 05. 25.), ill. „Kritikai földrajz” előadássorozat keretében, Geographisches Institut der HU Berlin (2007. 11. 29.). Az előadásformát jelen tanulmányban részint meghagytam.

³ az idézetet németre fordította Bernd Belina

Paradigma, ideológia, absztrakció

Paradigma

Ha az alapfeltevéseket akarjuk megvizsgálni, mindjárt beleütközünk abba a problémába, hogy a földrajz (más tudományokhoz képest szokatlan módon) alapfeltevések egymást kizáró készleteivel rendelkezik. Egy ilyen tételkészletet a tudományelméletben paradigmának szokás nevezni.

Thomas S. Kuhnnak A tudományos forradalmak szerkezete c. műve szerint a tudományos fejlődést a „normál tudomány” és a tudományos forradalmak egymásutánja jellemez.⁴ A „normál tudomány” mindennapjai szerinte „kutatás, amely állandóan a múlt egy vagy több tudományos teljesítményén nyugszik, teljesítményeken, amelyeket egy tudományos közösség egy időre a további munka alapjának ismer el.” (Kuhn, 1962/1973, 28). A normál tudósok e közös bázisát nevezi paradigmának. „A normál tudományt” új, „egyedülálló” (Kuhn, 1962/1973, 28) tudományos teljesítmények rázkódtathatják meg, amelyek nem összeegyeztethetők az addigi alapfeltevésekkel (Kuhn, 1962/1973, 79–95). Ha sok tudós csatlakozik az új paradigmához, paradigmaváltás következik be: attól kezdve az új alaptételeken új „normál tudomány” jön létre.

Kuhn a természettudományokra alkotta meg az elméletét, amelyekről azt mondja, hogy „a nem tudományos világ és a hétköznapok követelményeitől való példátlan elkülönülésük [...] jellemzi” őket (Kuhn, 1962/1973, 215). Ideális esetben az egyéni érdekek és a politika befolyása lényegtelen szerepet játszik a tudásalkotásukban (nem az -alkalmazásban!). A fotoszintézis magyarázatára vagy a gátak stabilitásának kiszámolására ezek nincsenek hatással.⁵ A szellem- és társadalomtudományokkal másképp áll a helyzet. Ezek társadalmi jelenségekről tesznek kijelentéseket. Minthogy ezek a jelenségek szinte mindig vitatottak, a magyarázat mikéntjét, amely a magyarázat eredményét meghatározza, sokkal inkább irányítják személyes érdekek és a politikai befolyás. Ezért a szellem- és társadalomtudományok fejlődése döntően függ a társadalmi és politikai kontextustól. A geográfus David Harvey Kuhn (1962/1973) tudományos fejlődésről vallott elképzeléseinek legfontosabb gyengeségeként bírálta azt, hogy eltekint ettől a kontextustól. A földrajztudomány fejlődése kapcsán Harvey ezzel szemben nem csak azt kívánja leírni, hogy új paradigmák jelennek meg, hanem azt is meg akarja magyarázni, milyen történelmi körülmények között történik mindez, és miért nyer polgárjogot az „Új” (vö. Harvey, 1984, 1).

A paradigmák alapfeltevéseket tartalmaznak a világról, vagyis arra vonatkozóakat, *milyen* is a világ (állítólag), és legalább is beleértik, milyennek *kellene lennie*. A tudomány megalkotásában betöltött funkciójuk azonban nem korlátozódik arra, hogy a tudósok figyelmét ilyen vagy olyan módon a világra irányítsák. Ezenkívül még elkülönítik azon tudósok körét, akik egy paradigmát osztanak, azoktól, akik más paradigmához tartoznak ugyanazon vagy egy másik tudományos diszciplínán belül. Ezen lehatárolás révén adják meg a paradigmák a tudományos diszciplínáknak mint diszciplínáknak az identitásukat. Ez az indentitás lehet a „normál tudósok” és „forradalmárok”, ill. az egy diszciplínán belüli különböző paradigmák támogatói közötti vita tárgya, és ez szolgál stratégiaként újabb vitaparnerek bevonására és az utánpótlás biztosítására. A kultúrakutató Rolf Lindner jellemzése szerint (saját tudományos diszciplínájára, a kultúratudományra, vagy Cultural Studiesra hivatkozva)

⁴ A behúzott bekezdések a használt fogalmak pontosabb meghatározását szolgálják.

⁵ Arra, miért tesszük, és hogy használjuk az eredményeket, természetesen igen. A francia geográfus Yves Lacoste (1976) rámutatott, milyen földrajzi tudásra volt szüksége az amerikai hadseregnek, hogy a gátak bombázásával árvízkatasztrófát okozzon. A földrajzra vonatkozó következtetése szolgáltatta a címet könyvéhez: A földrajz elsősorban hadviselésre való.

az ilyen diszciplináris elméleti programok „egy identitáspolitika eszközei, amelyek működése az etnizálás folyamatával analóg” (Lindner, 2000, 16). Az analógia arra utal, hogy a diszciplináris közösségek – az etnikumokhoz hasonlóan – gyakran valami „természetesként” jelennek meg, olyasmiként, ami magától értetődően adott. A tudósok az etnikumok esetében pl. még mindig „kollektív identitás és közösség ’etnikai szubsztrátum’-á”-ról beszélnek (Smith, 1995, 58), mintha ez a szubsztrátum valóban létezne. Ez esetben a közös nyelv, rítusok, szokások, hagyományok vagy mindjárt egy egész „kultúra” hozza létre a hasonlóságot, amely állítólag nem csupán társadalmi értelemben, hanem egyénileg is létrejön, továbbá egy etnikai közösséget egy másiktól mintegy természetesen megkülönböztet. Ez a szemléletmód egyáltalán nem veszi figyelembe, hogy az ilyen közösségeket és az őket állítólagosan definiáló hasonlóságokat mindig önkényesen hozzák létre (vö. Hobsbawm és Ranger, 1983), és hogy ezekből a hétköznapi hasonlóságokból (mint a nyelv) egyáltalán nem feltétlenül alakult ki az összetartozás érzésével rendelkező közösség (vö. Hauck, 2006, 96–142). Az ilyen, etnikailag definiált közösségek („a németek”, az „amcsik”, „a frankok”, stb.) sokkal inkább a stratégiák, az identitáspolitika termékei, amelyek segítségével csupán létrehoznak egy identitást, még hozzá nem „csak úgy” – ahhoz az egész ráfordítás kissé túlzás lenne – hanem azért, hogy *érdekekek vigyenek keresztül*. Éppen ezért az, aki etnikumokat kutat, nem tekinthet úgy az etnikumra, mint ami egyszerűen csak úgy van, hanem érdekelnie kell, hogyan hozzák létre az etnikai csoportokat, hogyan különül el egy társadalmi csoport egy másiktól, és hogyan ad magának ezáltal identitást, milyen funkciójuk van az etnikai határoknak, és mennyire átjárhatóak és manipulálhatóak azok (Heller, 2004, 23).

Ugyanez érvényes a tudományos diszciplínák létrehozásának vizsgálatára is. Így tehát a földrajz mint földrajz, mint önálló tudományos diszciplína, amely különbözik más tudományos diszciplínáktól, ilyen identitáspolitikák eredménye. A tudományos paradigmák funkciója e tekintetben (az etnikumok közös nyelvéhez, kultúrájához, stb. hasonlóan) ragadható meg, hogy a mindenkor tudomány valami különleges, és mint ilyen tanszékekkel, képzésekkel, kutatási pénzekkel kell táplálni. Ezért a paradigma, csakúgy, mint az etnikum, mindig több mint a tudósoknak az identitásukra vonatkozó önmeghatározása, akik tudni akarják, kik is tulajdonképpen. Lehetséges, hogy a soha el nem döntött kérdés, mi a földrajz, a vita sok résztvevőjénél ténylegesen ezt a pszichológiai funkciót töltheti be.⁶ Ám az, hogy egyáltalán lehetséges abba a furcsa helyzetbe kerülniük, hogy az önmeghatározás ilyen kérdéseiben vitatkozzanak, kizárólag azon alapszik, hogy az egyetem tudományos diszciplínák alapján intézetekre, karokra és (diszciplinárisan meghatározott) professzúrákra tagolódnak, és hogy ezek folyamatos összeütközésben állnak egymással az eszközökért és a befolyásért. Az akadémiai diszciplínák tehát „folyamatos darwini harcot folytatnak a hatalomért és a státusért”, miközben „a státusra törekvés nemcsak a belső büszkeségükből származik, hanem abból a külső szükségéből is, hogy legitimálják saját létüket, és biztosítsák életképességüket (Becker, 1989, 142, zit. nach Johnston, 2000, 975).

Ez a „Survival of the Fittest” úgy van kitalálva, hogy a tudományos diszciplínák definícióján alapuljon. A hatalomért, a státusért és a felszerelésért folyó küzdelemben tehát egy paradigma definíciója olyan eszköz, amely a más diszciplínák képviselőivel szembeni érvényesülést szolgálja. Ugyanezt az eszközt ugyanilyen céllal használják támadásra egy tudományos diszciplínán belül is a rivális paradigmák (képviselei) esetében.

A paradigmák mint tudományos diszciplínák öndefiníciói mindig magukban hordozzák egy követelménylista implicit igazolását a következő minta szerint: „mivel földrajzusként/egyiptológusként/ közgazdászként paradigmával rendelkezünk, önálló diszciplína vagyunk, amelynek releváns mondanivalója van, amely mondanivaló, épp a különbség miatt más diszciplínákhoz képest, csak a miénk”. Ebben a megfogalmazásban a paradigma tartalmáról egyáltalán nincs szó. Csak azt hangsúlyozza, hogy létezik egy önálló paradigma. Csak az fontos ugyanis, hogy kijelentsék az utánozhatatlanságot, és ígéretet tegyenek a finanszírozónak – idehaza

⁶ Ez olvasható ki olyan írásokból is, mint Eugen Wirth Elméletei földrajz (*Theoretische Geographie*, 1979) vagy Gerhard Hard Mi a földrajz (*Was ist Geographie?* 1990) c. műve: többé-kevésbé kidolgozott próbálkozások, amelyek a tudós egyéni identitását akarják megerősíteni saját maga vagy mások számára.

többnyire az államnak – hogy a szolgáltatásért cserébe értékeset kap majd. Ami ezen kijelentés első részét illeti – utánozhatatlanság – ebben elvileg minden paradigma azonos: az, hogy az egyiptológiát vagy a közgazdaságtant önálló diszciplínaként határozzuk-e meg, vagy hogy ezt a közgazdaságtan esetében keynesiánus vagy neoliberais alapokon tesszük-e, az utánozhatatlanság bizonyítását illetően lényegtelen. A második részt illetően – értékesség a finanszírozók programjának szempontjából – már óriásiak a különbségek. Az, hogy az olyan „orchídeaszakoknak”, mint az egyiptológia, sikerülhet-e egy precízen kidolgozott és egész rendkívülien utánozhatatlan paradigmát felmutatniuk, vagy hogy a közgazdaságtanban inkább a keynesianizmust vagy a neoliberalizmust hirdessék, azt a finanszírozó, vagyis az állam intézkedései döntenek el. Az államot bizonyos történelmi feltételek mellett egészen komoly érdekek fűzhetik az egyiptológiához, máskor szinte semmi. Egy olyan közgazdaságtanra vonatkozó igény, amely legitimálja az aktuális gazdaságpolitikát, és amely ehhez eszközként rendelkezésre áll, már jóval erősebb. Miközben a közgazdaságtannak jóval kevésbé kell aggódnia fennmaradása miatt, tartalmi irányából kiolvasható, *miféle* közgazdaságtanra mutatkozik kereslet az állam részéről.⁷ Az állami érdek a gazdaság számára minden más, csak nem látszólagos. Épp ellenkezőleg: „[a] kapitalista állam magához ragadja az tudomány megalkotását, amely ezáltal egy hatalmi mechanizmusokkal a velejéig átszőtt, állami tudománnyá válik (Poulantzas, 1978/2002, 84). Az, hogy összességében mit jelent a neoliberais fordulat ezen állami tudomány eltartása és tartalma tekintetében, vélhetőleg általánosan ismert (vö. Bultmann és Schöller, 2003).

Ha tehát a következőkben a földrajz alapvetéseinek, illetve paradigmáinak kritikájáról lesz szó, akkor az elmondottakból az következik, hogy ugyan a logikus kezdés a paradigma tartalmának kritikája, nem lehet azonban itt megállni. Ettől fogva sokkal inkább arra kell rákérdezni, miért és milyen politikai körülmények között tudtak érvényesülni a mindenkorai paradigmák, vagyis milyen felhasználhatósági ígéretek által. Hogy túl ne lépjem a szöveg kereteit, ezeket a pontokat csak érinteni tudom.

Ideológia

A földrajztudomány történetírásában három paradigmát szokás megkülönböztetni, amelyek időben egymást követték, és egymással fedésben mind a mai napig léteznek. A három közül megpróbálok kettőt barbári rövideggel felvázolni és egy-egy alkalmazási példán keresztül kritizálni. Az eddig mondottaknak megfelelően a kritika két lépésből fog állni:

1. mi hamis?
2. kinek az érdekében áll az?

Egy kijelentés vagy elmélet akkor „hamis”, ha nem állja ki a kritikai vizsgálat érveinek próbáját (vö. 11. jegyzet). Ha kimutatható, hogy továbbá érdekezérelt, akkor *ideológia* is. Marx és Engels A német ideológia c. művének klasszikus meghatározása szerint az ideológiaalkotók célja, hogy „érdekeiket a társadalom összes tagja érdekeiként állítsák be” (Marx und Engels, 1846/1969, 47). Ha ez az érdek a fennálló társadalmi rend védelme, az azt jelenti, hogy „[a] hamis fény nem csak hamis, hanem a status quo, a fennálló hatalmi viszonyok támasza is” (Hauck, 1992, 15). Ez nem csak azokra az ideológiaalkotókra vonatkozik, akik a hatalom stabilizációjában látják saját tevékenységük célját, vagyis azokra, akik azt tudatosan úzik.⁸ Gyakorta sokkal hatékonyabb azon ideológiagyártók

⁷ Az, hogy egy a „hagyományosan keynesiánusan érvelő” Német Gazdaságkutató Intézetben (*Deutschen Institut für Wirtschaftsforschung – DIW*) lefolytatott nyilvános vita után a Kojunktúrakutató Osztály vezetőjével „Németország gazdaságkutatóinak egyik utolsó prominens keynesiánusa” kényszerült távozni (Bauchmüller, 2004, vö. még *Süddeutsche Zeitung*, 2004), sejteti, XXX hogy áll *ennek a* közgazdasági elméletnek a használhatóságának szénája.

⁸ David Brock amerikai újságíró Az igazságtól elvakítva (*Blinded by the Right*, 2000) c. önéletírásában szemléletesen fejti ki, milyen formákat ölhet a politikai vitákban a tudásgyártás szolgálatban vétele. A minden „liberais” ellen az USA-ban az 1990-es években folytatott neokonzervatív hajtóvadászatban való részvételéről tudósít. Még ha a hangsúlyt az újságírói és szűkebb értelemben politikai manipulációra is helyezi, arról is ír, hogy terjesztenek az agytrösztök (*Think Tanks*) és tudósok (különösen jogászok) tevékenységül teljes tudatában politikailag motivált hazugságokat.

hozzájárulása, akik „a saját tevékenységüket illetően illúziókban élnek” (Herkommer, 2005, 37), akik azonban, mivel elméleteik tartalma de facto pontosan ezt eredményezi, „az magyarázat révén objektíve [...] a fennálló viszonyok stabilizációját [szolgálják]” (Herkommer, 2005, 37).

Az ideológia „hamis fényén” túlra látni egyenlő az ideológia kritikájával. Ekkor szükségképp következik a fent mondottak közül a második, az érdekevezéreltség bizonyítása, miután tehát kimutattuk, hogy egy kijelentés nem állja ki a tartalmi kritika próbáját, vagyis *hamis*. A tényleges összefüggések magyarázatát a második lépésnél kezdeni meglehetősen kontraproduktív lehet, hiszen lehetséges, hogy egy kijelentés valakinek az érdekében áll, ugyanakkor helyes.

Sebastian Herkommer (2005, 47f.) hangsúlyozza az (egy-egy számban) ideológia és (többes számban) ideológiák közötti ésszerű különbségtételt. Az előbbit „a társadalmilag szükséges látszatként és a valódinak a nem valódi által történő lehatárolásaként” határozza meg (Herkommer, 2005, 48., saját kiemelés). Ez a *szükséges* látszat, amely az emberek közti mindennemű érintkezést, „mint egy camera obscura, fejjel lefelé mutat” (Marx und Engels, 1846/1969, 26.), abban a módszerben gyökerezik, írja Marx a Tőke három kötetében (Marx, 1867/1971, 1885/1875, 1894/1988), amellyel kapitalista körülmények között termelnek. Nem csupán tetszés szerint összeszótta hazugságokról van szó nála, hanem a tényleges társadalmi gyakorlat eredményéről. A következőkben azt érintem röviden, hogyan következik ez a látszat a kapitalista termelésből. (Működésének precíz összefoglalására vö. Herkommer, 2005, 39–46.) E szükséges látszat, vagyis az egyes számban álló ideológia mellett a „többes számban álló politikai és kulturális ideológiák heterogén sokféleségét” (Herkommer, 2005, 48) az összes lehetséges kijelentés és elmélet alkotja, amelyek hamisak és érdekevezéreltek, ám amelyek tartalma nem következik szükségképpen a termelési módból. Képletesen fogalmazva tehát a bolt ezen specifikus ideológiák nélkül is működne, ellenben az „ideológia nélkül” valószínűleg nem (vagy legalábbis nem olyan simán, mint ahogy működik). Ahhoz, hogy megértsük a specifikus (többes számban) ideológiák eredetét és eredményét, viszonyítanunk kell őket az ideológia alapstruktúrájához” (Herkommer, 2005, 48).⁹

A következőkben be akarom mutatni, hogy a két paradigma, amely a földrajzot mint földrajzot definiálja, ideologikus, és hogy mely tekintetben az, és hogy velük – tudatosan vagy sem – a hatalmat birtoklók érdekeit szolgálják. Mindkét esetben abban áll a fő ideológiaalkotás, hogy éppenséggel eltekintenek a társadalmi folyamatoktól ahelyett, hogy megmagyaráznák őket. Minthogy – mondja a kritika (vagy épp: az ideológiakritika) – mindkét paradigma hamisan absztrahálja a konkrét társadalmi viszonyokat.

Absztrakció

Már most mi az absztrakció? Az absztrakció olyan gondolkodási művelet, amelynek segítségével egy tárgyat *egy aspektusból* vizsgálunk, és közben *az összes többitől* eltekintünk. Ez csodálatos, amennyiben ez az egyetlen aspektus az, amelyik *a magyarázat szempontjából lényeges*. Az egyes aspektusok elkülönítése azonban *hamis absztrakciókat* szül akkor, ha a kiválasztott aspektus éppenséggel nem lényeges a magyarázathoz, viszont egyúttal úgy teszünk, mintha az volna (vö. Ollman, 1993, 26f.). Andrew Sawyer (1999, 138-140) ezeket az absztrakciókat (Marxra utalva) „kaotikus koncepciók”-nak¹⁰ nevezi, amelyek alkalmasak lehetnek a magyarázathoz, ám problémákhoz vezetnek, amint kizárólagos magyarázóerőt tulajdonítunk nekik minden tárgyra vonatkozólag, amelyek egyetlen [a kaotikus koncepció által meghatározott] osztályba kerülnek (Sayer 1999, 139).

⁹ Egy példa erre: David Harvey (2005) rámutat, hogy válhatott a neoliberalizmus a szabadságot hangoztatásával a felülről irányított osztályharc uralkodó ideológiájává, amit azonban csak akkor lehet megérteni, ha ezt a szabadságnak a kapitalizmusban betöltött specifikus jelentésében értelmezzük, amelyben „egy áru, pl. a munkaerő vevője és eladója [...] csakis szabad akaratából dönt. Mindkettő szabad, jogilag egyenlő személyként szerződik.”

(Marx und Engels, 1867/1971, 189f.)

¹⁰ A német eredetiben Marx „az egész egy kaotikus elképzelésé”-ről beszél. (Marx, 1857/1969, 13, 631.)

Megvilágíthatja ezt egy példa, amelyet Hegel említ a *Ki gondolkodik absztraktnak?* c. kis művében (1807/1970, 578.): „Absztrakt gondolkodás az, ha egy gyilkost nem más, csupán azon absztraktnak alapján tekintünk, hogy gyilkos, és ezen egyetlen minősége által minden más emberi tulajdonságát semmisnek tekintjük”. Az absztrakció tehát az, amikor ezen ember esetében minden mástól eltekintünk, vagyis elvonatkoztatunk tőlük, és azon egyetlen tulajdonságára redukáljuk, hogy gyilkos. Már most *hamis* absztrakció volna, ha meg akarnánk magyarázni, hogy miért van láza a Hegel által említett embernek, és azt mondanánk, hogy azért, mert gyilkos: az elvonatkoztatott aspektus (az embert elítélték gyilkosság miatt) a testhőmérsékletét illetően nyilvánvalóan nem ésszerű magyarázat. Az, hogy egy absztrakció a magyarázathoz szükségszerű vagy pedig nem megfelelő, mindig csakis a konkrét eset empirikus vizsgálatával dönthető el, vagyis az absztrakciót kritikának kell alávetni – tehát a fent megnevezett „alapvető vizsgálatnak”. Pontosan ez a szándékom a földrajz két paradigmájával, már amennyire alaposan ez – a terjedelmi korlátok miatt – lehetséges.¹¹

A földrajz tudománytörténései általában három központi paradigmát különböztetnek meg a társadalomföldrajzban:¹²

1. hagyományos földrajz
2. tértudományi földrajz
3. társadalomtudományi földrajz

Ahogy a „társadalomtudományi” megjelölés mutatja, a harmadik esetében nem egyvalamiről van szó, amely a földrajzot mint földrajzot, vagyis más (társadalom)tudományoktól történő elhatárolással képes meghatározni. Ti. sarkítva fogalmazva amit a „társadalomtudományi földrajzosok” tesznek, ugyanazt teszik a szociológusok, politológusok, kultúrtudósok és mások, mivel az egyik oldalon társadalomtudományi földrajzosok ezen diszciplínák elméletkínálata körül „garázdálkodnak”, a másik

¹¹ Nem lehet elhallgatni, hogy azok, akire az elmélet kapcsán ebben a részben hivatkozom – Sayer az egyik, Hegel és Ollman a másik oldalon – az „absztrakciót” kissé eltérően határozzák meg, mivelhogy különböző paradigmákhoz tartoznak. Andrew Sayer a kritikai realizmus (*Critical Realism*) képviselője. Szerinte akkor helyes az absztrakció, ha velük egy *szükséges* viszonyt nevezünk meg magyarázandó (explanandum) és magyarázat (explanans) között. A viszony akkor „szükséges”, ha az összetevői egymás nélkül nem létezhetnének (pl. anya/lánya, töke/munka). Ezzel szemben a „hamis” absztrakció szükségtelen kapcsolatokat emel a magyarázat rangjára (pl. gyilkosság/testhőmérséklet). Az a probléma ezekkel a „látszólag vonzó módszerekkel”, írja Harvey (1987, 371.) nézetem szerint joggal, hogy „a kutató megítélésén kívül semmi olyat sem tartalmaznak, amivel meg lehetne állapítani, hogy melyik az a kitüntetett (tehát szükséges) mozzanat, amelyben a lényeges folyamatok rejlenek, illetve hogy mely kontingenciákat (a határtalan lehetőségek közül) [szóval nem szükséges absztrakciókat] kell komolyan venni.” A kritika arra fut ki, hogy a *kritikai realizmus* egy lételméletet és egy ismeretelméletet konstruál, amelyek bár konkrét kutatásokat szorgalmaznak, ám maguk annyira absztraktnak, hogy ők ezekre nem képesek rávezetni. A kritikai realizmus „ahistorikus absztrakciói”-val (Roberts, 2001, 548) ellentétben a hegelianus marxizmus hagyományának teoretikusai (mint Harvey és Ollman) azt hangsúlyozzák, hogy az absztrakciók mindig is csak ideiglenes meghatározások lehetnek, hiszen a teljesség, amelyből absztrahálják őket, ellentmondásos belső kapcsolatok és folyamatok révén állandóan mozgásban van. Harvey hangsúlyozza: „hamis lenne, ha a társadalmi folyamatok teljességének megértéséhez elégségesnek tartanánk pusztán egy mozzanat vizsgálatát” (1996, 80). Azt azonban, hogy a folyamatokban kikristályosodnak-e vagy megszilárdulnak-e struktúrák és szabályszerűségek, melyek azokat megmagyaráznák (Harvey 1996, 82), nem lehet előre tudni (vö. Roberts, 2001, 562). Ez a következő érvelés állapotára nézve egyrészt azt jelenti, hogy a földrajzi paradigmák hamis absztrakcióinak kritikája igényli azt, hogy helyes és ebben az értelemben igaz legyen (ezzel egyetérténe a lábjegyzetben idézett mindkét nézőpont képviselői). Másodszor az időnként felmerülő alternatív magyarázatok megkínávják, hogy a társadalmilag előállított teljesség és a benne rejlő törvényszerűségek lényeges mozzanatainak absztrakcióján nyugodjanak, és ezeket a) minden időben és b) mindenekelőtt a társadalmi teljességben feltételezendő, folyamatos változások miatt vizsgálni kell.

¹² A paradigmák megjelölésére felváltva használják a szerzőket és az iskolákat. Ennek oka egyrészt az, hogy a paradigmákon belüli és az azok közötti hatalmi harcban értük magukért is küzdelem folyik mint eszközökért, másrészt közrejátszanak, nyelvi és fordítási kérdések, harmadrészt a véletlenek. Kuhnra hivatkozva időnként azt is kétségbe vonják, hogy a földrajzban kész paradigmákról lehet-e beszélni, amelyet a normál tudósok egyfajta többsége magáénak vall. (Beck, 2006, 7f.)

oldalán pedig a „többiek” foglalkoznak látszólag eredeti „földrajzi” kérdésfeltevéssel. Ami a paradigma utánozhatatlanságát illeti, a földrajz ezután „regionális gazdaságtanban, szociológiában, szocioökológiában, néprajzban, pszichológiában, stb.” oldódik fel (Eisel, 2004, 205). A földrajzot mint diszciplínát tehát csak a fent nevezettek közül az első kettő alkotja, ezért a következőkben csak ezeket fogom kritizálni.

A hagyományos földrajz

A 19. században létrejött geográfia és az alapítóatyák, Alexander von Humboldt (1769–1859) és Carl Ritter (1779–1859) paradigmájának középpontjában az ember és a természet kapcsolata áll (vö. Bahrenberg, 1996; Eisel, 1987, 2004; Schultz, 1997, 2000; továbbá még korábban Wittfogel, 1929). E kapcsolat részleteit a különböző geográfusok eltérően képzelik el. Ezekről a különbségektől a hagyományos földrajzi paradigma kritikájakor el kell tekintenünk. A hagyományos földrajzosokat lényegében a természet befolyása érdekli az emberre, ill. a kultúrára és/vagy a társadalomra (jóllehet ez a gondolkodásmód régebbi, mint a földrajz mint földrajz megalkotása, és már megtalálható Montesquieu-nél, Herdernél, Kantnál és sok más szerzőnél). Az alapgondolat a következőképp tölti be a kutatási útmutató szerepét: egy terület (régió, ország, táj) természeti adottságaiból vezetnek le mindent, a településszerkezetet, a termelési módot, az államképződést, a „népi karaktert”, stb.

A paradigma „locus classicus”-szát (Michel, 1981, 26) Montesquieu (1689–1755) adja meg A törvények szelleméről (De l’Esprit des Lois, 1748) c. fő művének 14. kötetében, ahol a klíma alapján magarázza meg az emberi történelem alakulását, és ezen összefüggésben a meleg és hideg területeken élő emberek különböző karakterét. Miközben a hideg éghajlat lakóinak „több erőt” és „nagyobb szívósságot”, „erősebb öntudatot”, „több bátorságot” és „több őszinteséget” tulajdonít, a meleg területek lakói „félénkek, mint az aggastyánok” (idézi Michel, 1981, 26f.). A sok száz lehetséges földrajzi példa közül egy 20. század eleji földrajzkönyv szolgáltat erre egyet: „[m]inden településszerkezet és a városok felvirágzása földrajzi feltételeknek van alárendelve [...]. Még az államok léte is csak akkor tartós, ha az államterület egy a természeténél fogva egységes földrajzi teret tölt ki” (Kirchhoff, 1908, 386f.). Itt tehát a településmód és a politika (állam) közvetlenül következik a természeti tér adottságaiból.

Ebben a gondolkodásmódban a természet (még ha különböző változatok szerint eltérő mértékben közvetlenül is) *determinálja* a kultúrát. Mivel a természeti adottságok mindenütt mások, a térségi különbségekkel rendelkező természethez történő alkalmazkodás során térségi különbségek alakulnak ki a társadalomban. Az így keletkező régiókat, tájakat a földrajzosok ezért csak a „helyszínen” találhatják meg. A világ látásának és magyarázásának e módját földrajzi (másképp környezeti vagy természeti) determinizmusnak szokás nevezni.

Ez a gondolkodásmód nem áll helyt a kritikai vizsgálat során. Önmagában a természeti adottságok nem determinálják azt, hogyan fejlődik a társadalom. A klímával és a talajjal legalábbis nem magyarázható sem a hideg-, sem az öböl-háború, és a természet mindenbizonyal a rádióhallgatás különböző trendeiért sem felelős. A földrajzi determinizmus esetében hamis absztrakcióról van szó. Mert ha ugyan a természeti adottságok a társadalmi gyakorlat számára feltételeket szabnak is, maguk az emberek (és ők is lesznek mindig) azok, akik a társadalmasodásuk során háborút viselnek vagy rádióznak. Az ember és a természet kapcsolatában az a döntő, hogyan és milyen társadalmi körülmények között történik a természet gyakorlati birtokba vétele (vö. Wittfogel, 1929; Schmidt, 1962/1974; Smith, 1984; Harvey, 1996; O’Connor, 1996). A természetnek ebben bizonyosan szerepe van, hiszen az ember csak a termelés során csak tapasztalja, hogyan változik maga a természet, vagyis az anyagok formája (Marx, 1867/1971, 57). Azonban az, hogy ez *hogyan* történik, teljes mértékben *társadalmi* folyamat, amelyet a társadalom alanyai és azok akarata irányít, nem pedig a természet determinál. A élelemtermelés esetében mondjuk abból a tényből, *hogy* a természetet meg kell változtatni, és *hogy* eközben a természeti törvényeket be kell tartani, nem következnek törvényszerűségek az élelemtermelés társadalmi módját illetően. A földrajzi determinizmus elvonatkoztat a társadalmi viszonyoktól, amelyek az éhséget, a háborút vagy a rossz zenét eredményezik, vagyis a paradigma *hamis absztrakciókon* nyugszik.

Azok az teoretikusok, akik földrajzi deterministán tekintik a világot, különös módon gyakran jutnak arra a megállapításra, hogy mindenkor hazájuk a természeti adottságainál fogva más országokkal szemben előnyben van, és ezért kulturálisan, politikailag, stb. is értékesebb náluk. Így van az, hogy Montesquieu (l. fent) hazája, Franciaország, nem terem gyáva déli népeket. A „mérésékelt szélességek”, amelyek állítólag a civilizációt a természeti adottságok révén előremozdítják, véletlenül szintén ott vannak, ahol a kitalálók éltek (vö. Michel, 1981, 29f.). Továbbá a földrajzos Ellsworth Huntington, aki A civilizációk hajtóereje (*The Mainspring of Civilization*, 1945) c. művében „a biológiai öröklődésnek és a pszichikai környezetnek a történelemre gyakorolt hatását” keresi, végül azt találja ki, „hogy új-angliai hazája a civilizáció legmagasabb kifejeződésének szerepére rendeltetett” (Harvey és Smith, 1984, 100).

Ezt el lehetne annyival intézni, hogy könnyen átlátható örültség, ha a világlátás e módja nem messzeható politikai folyamatok legitimációjaként működne. Karl-August Wittfogel (1929, 500) emiatt jellemezte ezt az „imperializmus igényeinek metafizikája”-ként. A földrajzi deterministák érthetetlenül szinte sosem jutnak arra az eredményre, hogy az államuk nagyobb, mint ahogy azt a természet előírná, hanem a természet szerintük mindig azt mondja, hogy expanzióra van szükség. Számukra a természet egyrészt előre meghatározza (determinálja) a társadalmi fejlődést, másrészt pedig a „természetellenes” elhajlásokat folyton helyre kell hozni politikailag és erőszakkal. Egészen nyíltan érvelnek így a politikai földrajzban és a geopolitikában a 20. század közepéig a német vagy más expanziós politika mellett (vö. a kritikával a következőknél: Wittfogel, 1929; Peet, 1985; Schultz, 2000).¹³ Ennek kapcsán lényegtelen, hogy az egyes szerzők saját tevékenységük politikai működésével tisztában vannak-e, ill. hogy épp e célból úzik-e azt – a döntő tényező a hatás. A de facto imperialista célok a hagyományos földrajzot, amellyel őket legitimálják, a (többes számban) ideológiák egyikévé teszik, amelyek, habár nem szükségképpen (az imperializmus másképp is magyarázható), mégis a tőkefelhalmozás expanzív folyamatával (vö. Frieling, ebben a füzetben) magyarázhatóak.

Ma már ritkán találkozunk direkt determinista állítással a tudományban. Azt azonban, milyen különös változatai bukkannak fel időről időre e gondolkodásmódnak, jelzi a szociológus és rendszerteoretikus Stichweh példája, aki „a társadalomnak a természetföldrajztól és biogeográfiai adottságoktól való függés[é]”-ről beszél (Stichweh, 1998, 10). E függés bizonyítására két példát hoz. Egyrészt „a föld lakosságának 60%-a a tengerparttól 100 km-nél nem messzebb lakik” (Stichweh, 1998, 10). Másrészt „azokban az államokban, amelyek nem rendelkeznek saját tengerparttal, a gazdaság az 1965 és 1990 közötti időszakban átlagosan évi 0,7%-kal lassabban növekedett [...] az összes többi országhoz képest” (Stichweh, 1998, 10). Ez esetben nemcsak mindenekelőtt nyilvánvalóan a „hagyományos geográfia földrajzi és térbeli determinizmusának újrafeltalálás[á]”-ról van szó (Lippuner, 2005, 126), hanem olyan absztrakciókról, amelyek *hamisak*. Továbbá nyilvánvaló az elgondolás ideológiaalkotása is: eltekint a népességyarapodásnak és a vagyonszerzésnek a kapitalizmusban uralkodó törvényszerűségeitől, amikor ezek okát az élelemtermelésben és a tengerpart távolságában keresi. Az ilyen bizarr kivételektől eltekintve az efféle egyszerű földrajzi determinizmus, ahogy mondtam, ritka a tudományban.

Ennél is lényegre törőbben mutatott rá Eisel (1982, 1987), hogy a geodeterminizmus mint paradigma *összességében* hagyja figyelmet kívül a kapitalizmusra jellemző társadalmi realitásokat, minthogy közvetlen kapcsolatot feltételez „ember” és „konkrét természet” között, és így eltekint attól, hogy kapitalista viszonyok között a természetnek csak közvetett hatása van az értéktermelésre (vö. Smith és O’Keefe, 1980). A hagyományos földrajz fogalmai, mint „vidék”, „táj”, írja Eisel (1987, 90), „garantálják, hogy az ember és természet közötti ‚anyagcserét’ ne az ipari munka értéke alapján ítéljük meg, hanem úgy, mintha a természet átalakítása csak fogyasztási cikkek termelését jelentené”.

¹³ Az, hogy az 1920-as-30-as évek német geográfusainak többsége sok pozitívumot talált a náci világképben (Heinrich, 1990), és hogy pl. a „keleti terv” (Generalplan Ost) kivitelezésében segítettek is (Rössler, 1987), rámutat a földrajzi determinizmus és a „vér és föld”-ideológia közös elméleti gyökereire. (Schultz, 1989)

Itt Eisel (mint Smith és O'Keefe, 1980) a használati és a csereérték, ill. érték megkülönböztetésére hivatkozik, amelyet Marx A tőke (Marx, 1867/1971) elején vázol fel. Ennek megfelelően minden árunak, amelyet kapitalistán, vagyis profit-szerzés céljából állítanak elő, két tulajdonsága van. Az egyik a használati érték: „[e]gy dolog hasznossága használati értéké teszi azt” (Marx, 1867/1971, 50). A használati értékkel szükségleteket lehet kielégíteni: a könyvekkel az olvasás, a házzal a lakóhely, a sörrrel a felejtés szükségletét. „A használati érték csak a használat vagy a felhasználás során jön létre” (Marx, 1867/1971, 50), tehát elhasználódik. A használati értékek mint hasznos dolgok képezik „a vagyon anyagi tartalmát, bármilyen is legyen annak társadalmi formája (Marx, 1867/1971, 50). A kapitalizmusban „ugyanakkor ezek alkotják a csereérték anyagi hordozóit” (Marx, 1867/1971, 50). „Anyagi hordozó” alatt azt érti, hogy a dolgok mint használati értékek anyagi létéhez valami hozzáadódik (amelyet azok „hordoznak”), és amely őket áruvá teszi. Ez a valami az áru másik tulajdonsága, a csereérték, amely abban a célban gyökeredzik, amelyre előállították: nem a szükséglet kielégítésében (amelyhez csak a használati érték kellene), hanem abban, hogy a kapitalista termelés célja a profit. Miközben a használati érték a használati tárgyakkal önmagunkban sajátja, és a használatuk során jön létre, a csereérték kizárólag társadalmilag meghatározott. „A csereérték mindenekelőtt úgy jelentkezik, mint egy kvantitatív viszony, egy arány, amelyben egy fajta használati érték egy másik fajta használati értékre cserélődik (Marx, 1867/1971, 50). A kérdés tehát az, mennyi sört kapható egy könyvért, mennyi arany egy házért, vagy mennyi pénzre van szükség tíz sörhöz. Szóval a csereértéknek a továbbiakban nincs köze azon szükségletekhez, amelyeket a könyvek, házak vagy a sör az anyagi tulajdonságai révén ki tud elégíteni, velük szemben az ugyanis látszólagos és közömbös. Mivel nem csak mindig két áru cserélődik ki, hanem minden árut kicserélnek egymással (ma a pénz segítségével, amely általános ellenértékként funkcionál), kell bennük valami közösnek lennie, ami lehetővé teszi, hogy a különböző tulajdonságaikat egy kvantitatív viszonyba ágyazzák. Ez a közös a bennük lévő érték, amelynek „megjelenési formája” (Marx, 1867/1971, 51) a csereérték. Azért van értéke az árunak, mert az áru az [előállításához szükséges] tárgyiasult, absztrakt, vagyis időben mért szükséges munka. „A társadalmilag szükséges munkaidő a használható érték előállításához szükséges munkaidő a létező, a társadalomban megszokott termelési feltételek mellett és az ügyességnek és intenzitásnak a társadalomban átlagosnak számító fokán” (Marx, 1867/1971, 53). A használati érték és az érték e kapcsolata miatt érvényes a kapitalizmusra az, hogy „itt a használati értékeket egyedül azért állítják elő, mert (és csak akkor ha) materiális alapjai, hordozói a csereértéknek” (Marx, 1867/1971, 201).

Ha tehát a hagyományos földrajzban úgy tesznek, mintha „a természet átalakítása csak fogyasztási cikkek termelését jelentené” (Eisel, 1987, 90), akkor nemcsak a társadalomnak a természethez fűződő, aktív termelő viszonyát kendőzik el, hanem azt a speciális formát, amelyet ez kapitalista viszonyok között ölt – minden katasztrofális következményével együtt.

Ez a kapitalista viszonyoktól történő elvonatkoztatás mindazonáltal anélkül is működne, hogy feltételeznék az embernek a természet általi *determinálását*. Már az is elegendő hozzá, hogy feltételezzünk egy nem oksági alapon meghatározott, de alapvetően *közvetlen* és *folyamatos* viszonyt ember, ill. társadalom és természet között. Ezen feltételezésben akkor nem volna semmi helytelen, ha csak a természet birtokbavételére vonatkozna a kapitalista felhalmozás szféráján kívül, vagy konkrét birtokba vételre a konkrét munkában, amely minden termék használati értékét képezi. Ez a feltételezés akkor válik ideologikussá, ha eltekintünk (absztrahálunk) az absztrakt munka révén történő értéktermeléstől, amely kapitalista termelés szempontjából egyedül lényeges, holott ez a

magyarázathoz szükségszerű volna. Éppen ez történik, ha pl. az élelemtermelést egy az ember és a természet közötti egyenes és közvetlen kapcsolatként mutatjuk be.

Azt, hogyan működik ez az (explicit földrajzi determinizmus nélküli) ideológiagyártás, az „eltartóképeség-számítások” példáján akarom bemutatni, amelyek a népességföldrajzban még mindig nagy népszerűségnek örvendenek. Ehhez egy idézet egy tankönyvből:

Így tehát az eltartóképeség számításakor egyrészt a jelenlegi és a jövőbeni népességszámok pontos analizéséből, másrészt a fennálló vagy a jövőben elvárt táplálkozási lehetőségekből kell kiindulni (Bähr, Jentsch és Kuls, 1992, 118).

Itt úgy tesznek, mintha egy tisztán kvantitatív viszony létezne két „természetes adat”, a megtermelendő élelmiszer és a népesség nagysága között. Ha ezt a kapcsolatot tisztán kvantitatívan fogjuk fel, akkor azt feltételezzük, hogy az élelmiszertermelés célja az emberi szükségletek kielégítése. Egy másik tankönyv szerint azt kell tisztázni, „hány embert lehet a szükségletüknek megfelelően ellátni élelemmel” (Kuls, 1992, 150), mégpedig „meghatározott feltételek között” (Kuls, 1992, 150) – amelyek között a kapitalista gazdálkodási mód nyilvánvalóan nem szerepel.

A kapitalizmusban ugyanis az élelmiszerek, mint minden más, termékként előállított használati értékek: csak és kizárólag az eladás céljával hozzák létre őket – és éppenséggel nem a szükségletek kielégítésére. Vagyis: aki enni akar, annak fizetnie kell érte, és akinek nincs pénze, annak éheznie kell. Az tehát, hogy világszerte éhínség van, nem az élelmiszer abszolút hiányának, ill. az abszolút túlnépesedésnek köszönhető, következésképpen nem a (látszólag) természetes körülményeknek, amelyek egy *kvantitatív* egyenlőtlenséghez vezetnek, hanem annak a termelési módnak, amely az ember és az élelmiszer kapcsolatának milyenségét meghatározza, és amelynek semmilyen természetes alkotóeleme nincs (vö. Frieling, ebben a füzetben). Ezt a Marxhoz kötődő geográfusok sokszor és meggyőzően kifejtették.

Az az állítás, hogy az élelmiszerhiány a természetből ered, és hogy természetes határok léteznek, tagadja, hogy az élelmiszerhiányt társadalmilag hozzák létre, és hogy a „határok” egy társadalmi viszony a természetben belül (amely az emberi társadalmat magába foglalja), és nem pedig kívülről kiszabott szükségszerűség (Harvey, 1996, 147; vö. már korábban Harvey, 1974).

Minden szűkösség – legyen az élelmiszer vagy más áru hiánya – kapitalista viszonyok között egy létrehozott szűkösség. Az ember viszonya az élelmiszerhez nem közvetlen – „aki éhes, az eszik valamit” – és nem csak kvantitatív. Sokkal inkább a piachoz igazodik, ahol az élelmiszerek emberekre mint jobban vagy kevésbé fizetőképes keresletre találnak. A túlnépesedés ezért tehát nem egy a föld természetadta élelmiszertermő képességén alapuló abszolút érték, hanem egy *„viszonylagos*, vagyis a tőke átlagos értékesülési szükségletei mellett fennmaradó, ezért fölösleges vagy pótlólagos munkásnépesség (Marx, 1867/1971, 658; saját kiemelés). Az eltartóképeség-számítások ideológiagyártása abban áll, hogy figyelment kívül hagyják a termelési viszonyokat, azoktól *elvonatkoztatnak* (absztrahálnak). Az absztrakció lényege, hogy az éhezést az élelmiszer és a népesség kvantitatív viszonyaként fogják fel. Ez hamis absztrakció, mert nem lehet általa megmagyarázni az éhezést és az élelmiszerhiány problémáját. Ilyen módon sokkal inkább elkendőzik e kettő okát, tehát ideológiát hoznak létre.¹⁴

¹⁴ A szerző egy másik népességföldrajzi tankönyvben elismeri ugyan, hogy az éhezés „csak részben, méghozzá Afrikában köszönhető a nem elégséges termelésnövekedésnek”, és „más földrészekon [...] inkább elosztási problémákkal és a szegényebb népesség hiányzó vásárlóerejével magyarázható” (Bähr, 1993, 260). Ezen „hiányzó vásárlóerő” létrejöttét a továbbiakban nem tartja magyarázatra érdemesnek. Ehelyett Bähr (1993, 265) egy „általánosnak tartott definíciót” hoz, amely szerint „egy terület eltartóképesége meghatározza azt az embertömeget, amely ezen a területen az itt/eddig elért kulturális és civilizációs szinten, mezőgazdasági/természeti/összgazdasági alapon, más területekkel folytatott kereskedelem nélkül vagy azzal a létminimum egy bizonyos életszínvonalának megtartása mellett hosszú távon élhet.” De még ha itt az élelmiszerhiány „összgazdasági alapjáról” van is szó, az is csak a termelőerőknek térben és időben eltérő kvázi természetes fejlettségére vonatkozik, függetlenül a kapitalista termelési *viszonyoktól*. Továbbá Bähr szerint a

Ebből az ideológiából használati útmutató készül a politika számára. A fent idézett tankönyvek azt állítják, hogy az eltartóképesség-vizsgálatok célja az, hogy megfelelő intézkedések révén az éppen létező népességszámot hozzáigazítsák a fennálló szükségszerűségekhez (Bähr et al., 1992, 118), ill. „a népességszámnak az ellátás rendelkezésre álló forrásaihoz történő szükségszerű hozzáigazításá”-ról (Kuls, 1992, 149) van szó. Ugyanis minthogy az éhezés oka állítólag az „ellátóképesség” „természetes határainak” túllépése, a kvantitatívan meghatározott probléma egyedüli megoldása csak az lehet, hogy az táplálendő emberek számát kell csökkenteni. Ezzel kimondatlanul az éhezők maguk válnak hibássá az éhezésben: egészében véve túl sokan vannak. Ezzel az éhezők szemére hányják a pusztá létezését, jóllehet ennek oka megint csak a természet és annak földrajzilag meghatározott eltartóképessége.

Az eltartóképesség-számítás és a földrajzi determinizmus közös tulajdonsága az, hogy mindkét esetben figyelmen kívül hagyják a természetnek az éppen létező társadalom hatalmi, termelési és kizsákmányolási viszonyai által történő birtokba vételét (vö. Smith és O’Keefe, 1980). Ehelyett úgy tesznek, mintha mindkettő közvetlen viszonyban állna egymással, értsük ez alatt a determináltság formáját vagy mást. Mindkét esetben – hogy ismét Eisel idézzem – „garantálják, hogy az ember és természet közötti ‚anyagcserét’ ne az ipari munka értéke alapján ítéljük meg, hanem úgy, mintha a természet átalakítása csak fogyasztási cikkek termelését jelentené” (Eisel, 1987, 90).

Tértudományi földrajz

Az 1960-as években egyre inkább tudománytalansággal vádolták a földrajzi deterministán érvelő hagyományos geográfiát. Kuhn tudományelméletét újra elővéve ezt egy paradigmaváltásként értelmezhetjük, minthogy a földrajzos „normál tudósok” régebbi generációjától történő elhatárolódás során az a felfogás nyert polgárjogok, hogy a hagyományos földrajz...

nem a lételméletbe szilárdan beleágyazott és ezzel az örökkévalóság számára fenttartott világnézet, hanem csak egy ideiglenes projekt, amely pontosan meghatározható történelmi alapokon jött létre és volt képes fennmaradni, amely azonban, miután ezek az alapok többé nem léteznek, ugyanolyan jól lebontható (Schultz, 1997, 262).

Ebben a helyzetben a geográfus „etnikum” ifjabb része egy új elméleti bázist keres, vagyis egy új paradigmát, hogy jobban magyarázhassa a világot, hogy innovatív legyen, és – ezen áll vagy bukik a dolog – hogy támogatásra méltó tudományos diszciplínát mutathasson fel. Az 1950-es évek elejétől kezdve bontakozott ki a tértudományi földrajz, ill. a *spatial approach* (Claval, 1995, 97-100). Az NSZK-ban a klasszikus paradigma visszaszorítása Dietrich Bartels Egy társadalomföldrajz alapjaihoz (*Zur Grundlegung einer Geographie des Menschen*, 1968) c. munkájával kezdődött. Az új megközelítésmódra hosszú ideig úgy tekintenek, mint „az egyetlen releváns kísérlet”-re, „amely ‚megmentette’ a földrajzot mint földrajzot és mint tudományt” (Hard, 1979, 23). Azok, akik ezen új paradigmához tartoznak, „térbeli törvények” és „általánosan alkalmazható törvények és elméletek” után kutatnak (Abler et al., 1971, 87). Ennek során folyton a jelenségek „hol”-ságából indulnak ki: „A ‚hol-lévoőség’ kérdése minden geográfia alapja (Abler et al., 1971, 59). A társadalmi jelenségek térbeliségének vizsgálatától a társadalmi világ megismerését remélik. A tértudósok „a társadalomról való beszéd során a teret próbálják szóra bírni” (Hard, 1973, 187).

földrajz számára amúgy is „csak a mezőgazdasági eltartóképességgel foglalkozás bír nagyobb jelentőséggel” (Bähr, 1993, 265), amely során ettől a ködös „összgazdasági alaptól” elvonatkoztat.

Éppilyen problematikus Bohle (2001) eljárás módja. Mert bár az elosztás, az árak és a hatalom kérdéseit tematizálja, utána csak az élelmiszermennyiségek és népességszámok messzemenő prezentációjára szorítkozik, amelyek egy tisztán kvantitatív viszony benyomását keltik. Az is gyanús, amikor „gazdasági aktivitások”-ról beszél, „amelyeket azért végzünk, hogy jelen szükségleteinket kielégítsük” (Bohle, 2001, 24), amivel legalábbis úgy tesz, mintha az emberiség („mi”) azért termelne, hogy szükségleteket elégítsen ki (egészen más véleményen van Watts és Bohle, 2003).

A gravitációs modell példáján legyen most bemutatva ez a gondolkodás- és eljárás mód. A modellnek egy különösen egyszerű alkalmazását fogom alapul venni, mert így mellékes faktorok nélkül kerül előtérbe annak központi gondolata. Abler et al. (1971, 228) tankönyvében található egy grafikon, amely az afroamerikaiak migrációját ábrázolja Alabamából az USA-ban található 23 legnagyobb városi régióba az 1955 és 1960 közötti időszakban. A fizika gravitációs törvényének analógiájára, amely kimondja, hogy a vonzóerőt két test között azok tömege és a közöttük lévő távolság határozza meg, úgy szól a tézis, hogy „a 23 város mindegyike az alabamai migránsokra vonzóerőt gyakorol, amely egyenesen aránylik a városok tömegéhez, és fordítottan a távolságukhoz Alabamától” (Abler et al., 1971, 227). Ezek szerint annak vélhető magyarázatára, hogy mennyi migráns jut egy-egy városra – a gravitációs törvény analógiájára – csak két adat szükséges: 1. a bolygók tömegének mintájára a városok és Alabama lakosság száma; 2. az adott város térbeli távolsága Alabamától. Vagyis Alabama és az egyes városok térbeli távolsága (azok nagyságával együtt) állítólag megmagyarázza a migránsoknak az egyes városokra jutó részarányát. A fizika gravitációs törvényét átértelmezik mint „térbeli törvényt” a migráció társadalmi folyamatára. Így „a társadalmi mintázatot társadalmi részecskék mozgásával magyarázzák” (Eisel, 1981, 176), a specifikus társadalmi struktúrákat univerzális-geometrikus struktúrákkal helyettesítik (Gregory, 1978, 74). Ha tehát a *geometrikus* törvények léteznek, akkor a társadalmi gyakorlat és a társadalmi folyamatok nem bírnak magyarázóerővel, ill. nem veszik őket figyelembe. Az, hogy mely okok indítják a tömegrészecskéket/embereket a társadalmi gyakorlatukra, nem érdekes, és attól is elvonatkoztatnak, hogy a kapitalizmusban a meglévő kényszereknek (pl. munkapiac, stb.) megfelelően kell viselkedniük. A társadalmi világ ezen magyarázata tehát hamis, mert eltekint azoktól a társadalmi folyamatoktól, amelyek szükségesek a társadalmi jelenségek megmagyarázásához. Ráadásul ideologikus is, mivel: „amögött, hogy az absztrakció során figyelmen kívül hagyják a konkrét történelmi körülményeket, az a normatív ítélet húzódik meg, hogy azok a tényezők, amelyekről eltekintenek, a szóban forgó téma magyarázata szempontjából lényegtelenek” (Beck, 1982, 79). Vagyis kitakarják a képből a társadalmi viszonyokat, és azt mondják, hogy lényegtelenek. Ez az elleplezés de facto mindig azok érdeke, akik ezekből az uralkodáson és kizsákmányoláson alapuló viszonyokból profitálnak, így az „érdekeiket a társadalom összes tagja érdekeként állítják be” (Marx és Engels, 1846/1969, 47). A *spatial approach* esetében az ideológia (hasonlóan a földrajzi determinizmushoz) az „árutársadalomra jellemző munkamegosztás hatásainak megszilárdításá”-ban (Eisel, 1981, 182f.) érhető tetten.

A *spatial approach* lefontosabb hamis absztrakciója az, hogy csak a tárgyak térbeli helyzetét tekinti, és (csak) ezt teszi magyarázat tárgyává. Így a fizikai térnek óriási hatást tulajdonít a társadalomra. Ezt a gondolkodás módot gyakran illetik Marxnak (1867/1971, 85-98) az áru fétiskarakterére vonatkozó kritikájából kiindulva „térfetisizmus”-nak (Anderson, 1973; Eliot Hurst, 1985, 73-77).

Az áru fétiskarakterére Marx szerint abban áll, hogy a kapitalista termelés módban a munka eredménye áruvá válik, amelynek csereértéke az áruk egymáshoz való kvantitatív viszonyaként jön létre (l. fent). Emiatt helytelenül úgy jelenik meg az értékük, mintha azt a dolgok viszonya határozná meg, és nem pedig mint társadalmi viszony, amelyet a dologiasult, absztrakt (vagyis az egyes ember munkavégző képességének különbségeitől elvonatkoztatott társadalmilag átlagos) munka határoz meg. Mivel az érték egy társadalmi viszony eredménye, „semmi köze sincs a dolgok fizikai természetéhez és az azzal kapcsolatos dologi vonatkozásokhoz [...]”. Csakis az emberek meghatározott társadalmi viszonya az, ami az ő szemükben a dolgok kapcsolatának fantazmagorikus formáit ölti” (Marx, 1867/1971, 86). E látszat miatt a kapitalista gazdaság részvevői számára „saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amelynek az irányítása alatt állnak, ahelyett, hogy ők irányítanák azokat” (Marx, 1867/1971, 89). Habár a kapitalista gazdasági rendszer annak a terméke, amit az emberek tesznek, az értékforma miatt úgy tűnik – a) mintha társadalmi folyamatokon kívül állna

(dologiasult lenne), valamint b) mintha ezeket a folyamatokat irányítaná. Marx a tőke három kötetében továbbá rámutat, hogyan hoz létre további fetiszizációt az értékformára épülő kapitalista termelési mód, amíg végül „a felszínen” úgy fog kinézni, mintha a tőke, a munka és a föld – mint dolgok, és nem mint társadalmi viszonyok – „az érték alkotóelemei” lennének (Marx, 1894/1988, 838). Ez a „társadalmi viszonyok dologiasodása” (Marx, 1867/1971, 838) egy „hamis absztrakció” (Marx, 1867/1971, 838), de nem igazán véletlenül, hanem azok mindennapi gyakorlati reprodukciója miatt ugyanezekből a kapcsolatokból keletkezik. Ezek a fetiszizációk tehát, amelyek magából a termelési módból adódnak, a fent mondott egyszámú ideológiához tartoznak.

A „térfetiszizmus” fogalmát az árufetizizmus analógiájaként kell érteni. Ebben a gondolkodásmódban úgy tesznek, mintha a „tér” egy „a társadalomtól független dolog” (Cox, 1995, 305) lenne, amely befolyásolja, vagy akár determinálja a társadalmat. A térfetiszizma geográfia térfetiszizmusa ezért „egyszerűen csak a társadalmi analízis egy változata, amely társadalmi kapcsolatokat dolgok kapcsolatára redukál (Quaini, 1974/1982, 165). Ennek során tehát a teret – mint a földrajzi determinizmusban a természetet (l. fent) – nem úgy fogják fel, mintha csak a társadalmi gyakorlatban, ill. annak révén volna jelentősége (vö. Harvey, 1973, 1996; Lefebvre, 1974, 1979 továbbá a Belina und Michel, 2007 kötet tanulmányai), hanem feltételeznek egy abszolút, véltén a társadalmi gyakorlaton kívüli valóságot. Ez a gondolkodásmód bizonyos szükségszerűséggel a kapitalista termelési viszonyokból származik. A tér itt ugyanis mint áru olyan szerepet tölt be, amelyhez a föld magántulajdonán keresztül jut hozzá. Ez elvonatkoztat a konkrét helytől, és azt a pénz absztrakt mennyiségére fordítja le. A konkrét hely (használati értékének) sokféle kvalitását figyelmen kívül hagyva a tér (vagy is annak értéke) áruként egy absztrakt kvantitásra redukálódik. „A kapitalista tér a mennyiségítés tere [...], egy tér, amellyel kereskednek, és amelyben mindent alkotóelemet ki kell cserélni, emiatt kicserélhető is” (Lefebvre, 1979, 293). Ez az értékformára történő redukció mindeközben a társadalmi gyakorlat eredménye, a tér megtartja „különleges tulajdonságait, hogy univerzális, objektív és a legapróbb részletig kvantifikálható, [...] bizonyos társadalmi gyakorlat révén – elsősorban az árucseré és a társadalmi munkamegosztás révén” (Harvey, 1985/1991, 158f.).

A térfetiszizma érvelések, amelyek úgy tesznek, mintha a fizikai tér „magában” bármely társadalmi jelenség oka volna, irányzottan elvonatkoztatnak minden társadalmi, gazdasági vagy politikai valóságtól, és ezzel társadalmi problémákat térbeli problémákká redukálnak. Az ehhez tartozó társadalomfelfogás tudattalan reagálóká fokozza le a cselekvő alanyokat, amelyeket cselekvésükben a tér determinál. Ez mindig így van, ha teret *önmagában* előtérbe hozzák, tehát amint valami „térbelit” vizsgálnak. Mert attól fogva a mindenkori jelenség már nem szociális, többé nem társadalmi konfliktusok és harcok tárgya, hanem (állítólag) a társadalmon, és így társadalmi hatásokon és változásokon felül áll. Számtalan példa van erre, amely nem annyira abszurd, mint a migrációnak a városnagyságra és a származási régióhoz való távolságára történő redukálása (mint a gravitációs modellben). Ha pl. azt állítjuk, hogy az emberek azért bűnöznek, mert adott városrészekben laknak (pl. Stark, 1987; a kritikához vö. Belina, 2006), azért vezetnek autót, mert a külső városrészekben élnek (a kritikához vö. Bahrenberg, 1997), vagy azért szegének, mert gettóban laknak (pl. Anderson, 1999; a kritikához vö. Belina, 2008), akkor a mindenkori szociális jelenségeknél (bűnözés, közlekedés, szegénység) a térbeli helyzettel történő magyarázat révén tökéletesen és tendenciálisan elvonatkoztatunk a társadalmi magyarázatoktól.

Lezárás. Földrajzi kérdésfeltevések a földrajzon túl

A hagyományos és a tértudományi földrajz kíméletlen kritikája nem újdonság, és németül pl. a *Roter Globus* c. marxista folyóirat szerkesztősége már 1972-ben megfogalmazta. Ha elfogadhatjuk Eisel állítását, hogy a *spatial approach* „a geográfia számára egyetlen legitimációs lehetőség, amellyel rendelkezik, nevezetesen arra, hogy „térbeli” tudomány legyen” (Eisel, 1982, 126), akkor ennek kritikával elveszti második paradigmatis megalkotását is. Ha tehát sem a hagyományos geográfia ember–természet-kapcsolata, sem a tértudományi földrajznak a térbeli törvények utáni keresése nem képes a földrajzot mint földrajzot tudományelméletileg legitimálni, akkor voltaképp nincsen alapja annak, hogy továbbra is ragaszkodjunk egy földrajz nevű tudomány létehez. Ilyen értelemben elfogadhatónak tűnik Eliot Hurst (1985) álláspontja, aki egy *A geográfia jövője (The Future of Geography)* c. gyűjteménykötet egyik tanulmányának *A földrajznak sem jelene, sem jövője nincsen (Geography Has Neither Existence Nor Future)* címet adta.

Felmerül így a kérdés a szakma historikusaiban, miért űzik a geográfiát széles körben – ott ti., ahol nem mint társadalomtudományt művelik – jobban vagy kevésbé tudatosan még mindig ideológiagyártásként, vagyis milyen egyéni és/vagy társadalmi okai vannak, hogy úgy beszéljünk a társadalomról, hogy közben éppenséggel elvonatkoztatunk tőle. Ez a kérdés mindenesetre csak akkor lesz szert nagyobb jelentőségre, ha rámutatunk, mely tekintetben releváns társadalmilag a földrajzi ideológiagyártás, vagy ha a földrajz mint földrajz érdekel bennünket.

Ezzel persze nem az mondom, hogy azok a jelenségek, amelyekkel a földrajzosok foglalkoznak, összességében érdektelenek, épp ellenkezőleg. Ám ezeket a részben rendkívül érdekes témákat vagy a hagyományos, vagy a tértudományi földrajz látásmódjával ideologikussá deformálják. Éhezéssel, migrációval vagy e terület bármely említett példájával nagyon is foglalkozni kell – csak éppen nem „földrajzosan” – mármint abban az értelemben „földrajzosan”, amit Bartels (1968, 7) fejt ki, és ami alatt azt érti, „amit ezen egyetemi diszciplína képviselői kutatási tevékenységük során kifejlesztnek, ill. kifejlesztettek” (Bartels, 1968, 6). A releváns témákhoz való kritikai hozzáállás ugyanis természetesen megvalósulhat a földrajz intézményi keretei között, legyen az a stúdium, kutatás, tanítás vagy alkalmazás. Ez esetleg megmagyarázhatja, miért foglalkozhat valaki földrajzzal anélkül, hogy hogy azt mint földrajzot meg akarná védeni. Pont ebben az értelemben akarok tehát arra buzdítani, hogy kritikailag foglalkozzunk földrajzi témákkal – anélkül, hogy mindezt földrajzosan ten-
nénk.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti e szöveg korábbi verzióihoz fűzött kritikai megjegyzéseiért Dirk Gebhardot, Georg Glaszét és Robert Pützöt, akik természetesen a szöveg tartalmáért semmilyen felelősséggel nem tartoznak. Meg akarom ragadni az alkalmat, hogy 65. születésnapja alkalmából megköszöntsem Gerhard Bahrenberget, akitől minden elméleti és politikai nézetkülönbségünk ellenére, úgy hiszem, sokat tanultam a földrajzról és az élvezettel történő provokáció magas művészetéről.

Irodalom

Abler, Ronald, John S. Adams und Peter Gould. 1971. *Spatial Organization: The Geographer's View of the World*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Anderson, Elijah. 1999. *Code of the Street: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*. New York: Norton.

Anderson, James. 1973. Ideology in Geography. *Antipode* 5, 1-6.

Bähr, Jürgen. 1993. *Bevölkerungsgeographie*. 2. Aufl. Stuttgart: UTB.

Bähr, Jürgen, Christoph Jentsch und Wolfgang Kuls. 1992. *Bevölkerungsgeographie*. Berlin & New York: de Gruyter.

- Bahrenberg, Gerhard. 1997. Zum Raumfetischismus in der jüngeren verkehrspolitischen Diskussion. In, Ulrich Eisel & Hans-Dietrich Schultz (Hrsg.), *Geographisches Denken – Urbs et Regio* 65. Kassel: Gesamthochschule, S. 345-71.
- Bahrenberg, Gerhard. 1996. Die Länderkunde im Paradigmenstreit um 1970. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 70, 41-54.
- Bartels, Dietrich. 1968. *Zur wissenschaftstheoretischen Grundlegung einer Geographie des Menschen*. Wiesbaden: F. Steiner.
- Bauchmüller, Michael. 2004. Aufstand der Ökonomen. Seit DIW-Chef Klaus Zimmermann den Leiter der Konjunkturabteilung feuerte, ist sein Haus in Aufruhr. *Süddeutsche Zeitung* 14. Juli, 20.
- Becker, Tony. 1989. *Academic Tribes and Territories: Intellectual Inquiry and the Culture of Disciplines*. Milton Keynes: Open University Press.
- Beck, Günther. 2006. Einführung: Geographische Nachschlagwerke. *Geographische Revue* 8(2), 5-36.
- Beck, Günther. 1982. Der verhaltens- und entscheidungstheoretische Ansatz. In, Peter Sedlacek (Hrsg.), *Kultur-/Sozialgeographie*. Paderborn et al.: UTB, S. 55-89.
- Belina, Bernd. 2008. "We may be in the slum, but the slum is not in us!" Zur Kritik kulturalistischer Argumentationen am Beispiel der *underclass*-Debatte. *Erdkunde* 62, S. 15-26.
- Belina, Bernd. 2006. *Raum, Überwachung, Kontrolle*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Belina, Bernd und Boris Michel (Hrsg.) 2007: *Raumproduktionen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Bohle, Hans-Georg. 2001. Bevölkerungsentwicklung und Ernährung. *Geographische Rundschau* 53, 18-24.
- Brock, David. 2002. *Blinded by the Right: The Conscience of an Ex-Conservative*. New York: Three Rivers Press.
- Bultmann, Torsten und Oliver Schöller. 2003. Die Zukunft des Bildungswesens: Lernen auf Abruf. *Prokla* H. 131, 331-54.
- Claval, Paul. 1995. *Histoire de la Géographie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Cox, Kevin. 1995. Concepts of Space, Understanding in Human Geography, and Spatial Analysis. *Urban Geography* 16, 304-26.
- Eisel, Ulrich. 2004. Konkreter Mensch im konkreten Raum: Individuelle Eigenart als Prinzip objektiver Geltung. In, Hans-Dietrich Schultz (Hrsg.), *¿Geographie? Bd. 3*. Berlin: Geographisches Institut, Humboldt Universität zu Berlin, S. 197-210.
- Eisel, Ulrich. 1987. Landschaftskunde als „materialistische Theologie“. In, Gerhard Bahrenberg u.a. (Hrsg.), *Geographie des Menschen*. Bremen: Studiengang Geographie, Universität Bremen, S. 89-109.
- Eisel, Ulrich. 1982. Regionalismus und Industrie: Über die Unmöglichkeit einer Gesellschaftswissenschaft als Raumwissenschaft und die Perspektive einer Raumwissenschaft als Gesellschaftswissenschaft. In, Peter Sedlacek (Hrsg.), *Kultur-/Sozialgeographie*. Paderborn: UTB, S. 125-150.
- Eisel, Ulrich. 1981. Zum Paradigmenwechsel in der Geographie. *Geographica Helvetica* 36, 176-84.
- Eliot Hurst, Michael. 1985. Geography has neither existence nor future. In, R.J. Johnston, (Hrsg.), *The Future of Geography*. London: Methuen, S. 59-91.
- Gregory, Derek. 1978. *Ideology, Science and Human Geography*. London: Hutchinson University Library.

- Hannah, Matthew G. 2006. Politics *in suspenso*: Reading Antje Schlottmann's RaumSprache from the 'North American' Container. *ACME* 4, 240-48.
- Hard, Gerhard. 1990. „Was ist Geographie?“ *Reflexionen über geographische Reflexionstheorien – Karlsruher Manuskripte zur Mathematischen und Theoretischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*. Karlsruhe: Institut für Geographie und Geoökologie II, Universität Karlsruhe.
- Hard, Gerhard. 1979. Die Disziplin der Weißwäscher. In, Peter Sedlacek (Hrsg.), *Zur Situation der deutschen Geographie zehn Jahre nach Kiel – Osnabrücker Studien zur Geographie 2*. Osnabrück: Fachbereich 2 der Universität Osnabrück, S. 11-44.
- Hard, Gerhard. 1973. *Die Geographie*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David. 1985/1991. Geld, Zeit, Raum und die Stadt. In, Martin Wentz (Hrsg.), *Stadt-Räume*. Frankfurt a.M. & New York: Campus, S. 149-68.
- Harvey, David. 1987. Three Myths in search of a reality in urban studies. *Environment and Planning D: Society and Space* 5, 367-76.
- Harvey, David. 1984. On the history and present condition of Geography: An Historical Materialist Manifesto. *Professional Geographer* 36, 1-11.
- Harvey, David. 1974. Population, resources, and the ideology of science. *Economic Geography* 50, 256-77.
- Harvey, David. 1973. *Social Justice and the City*. London: Arnold.
- Harvey, David. 1972. Revolutionary and counter revolutionary theory in geography. *Antipode* 4, 1-13.
- Harvey, David und Neil Smith. 1984. Geography: From capitals to capital. In, Bertell Ollman & Edward Vernoff (Hrsg.), *The Left Academy: Marxist Scholarship On American Campuses. 2. Bd.* New York u.a.: Greenwood Press, S. 99-121.
- Hauck, Gerhard. 2006. *Kultur*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Hauck, Gerhard. 1992. *Einführung in die Ideologiekritik: bürgerliches Bewußtsein in Klassik, Moderne und Postmoderne*. Hamburg: Argument.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1807/1970. Wer denkt abstrakt? In, *Gesammelte Schriften. Bd. 2*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, S. 575-81.
- Heinrich, Horst-Alfred. (1990): Der politische Gehalt des fachlichen Diskurses in der Geographie Deutschlands zwischen 1920 und 1945 und dessen Affinität zum Faschismus. *Geographische Zeitschrift* 78, 209-26.
- Heller, Wilfried. 2004. Ethnizität und Globalisierung. *Geographische Zeitschrift* 92, 21-38.
- Herkommer, Sebastian. 2005. Zur Aktualität marxistischer Ideologietheorie. In, Christina Kaindl (Hrsg.), *Kritische Wissenschaften im Neoliberalismus*. Marburg: BdWi, S. 31-50.
- Hobsbawm, Eric und Terence Ranger (Hrsg.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holzhey, Helmut. 1976. Der Begriff der Kritik von Kant bis zur Gegenwart. In, Joachim Ritter (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bd. 4*.

- Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 1267-82. Johnston, R. J. 2000. Intellectual respectability and disciplinary transformation? Radical geography and the institutionalisation of geography in the USA since 1945. *Environment and Planning A* 27, 971-90.
- Kirchhoff, Alfred. 1908. *Erdkunde für Schulen. II. Teil*. 14. Aufl. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. Kuhn, Thomas S. 1962/1973. *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Kuls, Wolfgang. 1992. *Bevölkerungsgeographie*. 2. Aufl. Stuttgart : de Gruyter. Lacoste, Yves. 1976. *La Géographie ça sert d'abord à faire la guerre*. Paris: Maspero.
- Lefebvre, Henri. 1979. Space: Social product and use value. In, J.F. Freiberg (Hrsg.), *Critical Sociology: European Perspectives*. New York: Halsted Press, S. 285-95.
- Lefebvre, Henri. 1974. *La Production d l'Espace*. Paris: Gallimard.
- Lindner, Rolf. 2000. *Die Stunde der Cultural Studies*. Wien: WUV.
- Lippuner, Roland. 2005. *Raum – Systeme – Praktiken*. Stuttgart: Steiner.
- Marx, Karl. 1894/1988. *Das Kapital*. Band 3. In: Marx-Engels-Werke, Berlin, Band 25.
- Marx, Karl. 1885/1875. *Das Kapital*. Band 2. In: Marx-Engels-Werke, Berlin, Band 24.
- Marx, Karl. 1867/1971. *Das Kapital*. Band 1. In: Marx-Engels-Werke, Berlin, Band 23.
- Marx, Karl. 1857/1969. *Einleitung zur Kritik der Politischen Ökonomie*. In: Marx-Engels-Werke, Band 13, S. 615-642.
- Marx, Karl. 1843/1970. Brief an Ruge. In: Marx-Engels-Werke, Band 1, Berlin, S. 343-6.
- Marx, Karl und Friedrich Engels. 1846/1969. *Die deutsche Ideologie*. In: Marx-Engels-Werke, Band 3, Berlin, S. 9-530.
- Michel, Karl Markus. 1981. Hab Sonne im Herzen. *Kursbuch* H. 64, 25-37.
- O'Connor, James. 1996. Der zweite Widerspruch der Kapitalismus: Ursachen und Konsequenzen. *Z – Zeitschrift Marxistische Erneuerung* H. 28, 27-36.
- Ollman, Bertell. 1993. *Dialectical Investigation*. New York & London: Routledge. Peet, Richard. 1985. The Social Origin of Environmental Determinism. *Annals of the Association of American Geographers* 75, 309-33.
- Piper, Nikolaus. 2004. Zwei Welten. *Süddeutsche Zeitung* 18. September, 19.
- Poulantzas, Nicos. 1978/2002. *Staatstheorie*. Hamburg: VSA.
- Quaini, Massimo. 1974/1982. *Geography and Marxism*. Oxford: Basil Blackwell. Redaktionskollektiv. 1972. Zur politischen Einordnung des „Roten Globus“. *Roter Globus* 3, 1-8.
- Roberts, John Michael. 2001. Realistic spatial abstractions? Marxist observations of a claim within critical realist geography. *Progress in Human Geography* 25, 545-67.
- Rössler, Mechthild. 1987. Die Institutionalisierung einer neuen „Wissenschaft“ im Nationalsozialismus. *Geographische Zeitschrift* 75, 177-94.
- Sayer, Andrew. 1999. *Method in Social Science*. 2. Aufl. London: Sage.
- Schmidt, Alfred. 1962/1974. *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*. Frankfurt a.M. & Köln: EVA.
- Schultz, Hans-Dietrich. 2000. Die ‚Ordnung der Dinge‘ in der deutschen Geographie des 19. Jahrhunderts (mit Ausblick ins 20. Jh.). *Die Erde* 131, 221-40.

- Schultz, Hans-Dietrich. 1997. Von der Apotheose des Fortschritts zur Zivilisationskritik: Das Mensch-Natur-Problem in der klassischen Geographie. In, Ulrich Eisel und Hans-Dietrich Schultz (Hrsg.), *Geographisches Denken – Urbs et Regio 65*. Kassel: Gesamthochschule, S. 177- 82.
- Schultz, Hans-Dietrich. 1989. Versuch einer Historisierung der Geographie des Dritten Reiches am Beispiel des geographischen Großraumdenkens. In, *Geographie und Nationalsozialismus – Urbs et Regio 51*. Kassel: Gesamthochschule, S. 1-75.
- Smith, Anthony. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Blackwell.
- Smith, Neil. 2001. Marxism and geography in the Anglophone world. *Geographische Revue* 3(2), 5-21.
- Smith, Neil. 1984. *Uneven Development*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Neil und Phil O’Keefe. 1980. Geography, Marx and the concept of nature. *Antipode* 12, 30-39.
- Stark, Rodney. 1987. Deviant places: A theory of the ecology of crime. *Criminology* 25, 893-909.
- Stichweh, Rudolf. 1998. *Raum, Region und Stadt in der Systemtheorie – Arbeitspapiere der ZWE Arbeit und Region 30*. Bremen: Universität Bremen. *Süddeutsche Zeitung*. 2004. DIW feuert Konjunktur-Chef. 16. Juni, 21.
- Watts Michael und Hans-Georg Bohle. 2003. Verwundbarkeit, Sicherheit und Globalisierung. In, Hans Gebhardt, Paul Reuber & Günter Wolkersdorfer (Hrsg.), *Kulturgeographie*. Heidelberg: Spektrum, S. 67-82.
- Wirth, Eugen. 1979. *Theoretische Geographie*. Stuttgart: Teubner.
- Wittfogel, Karl-August. 1929. Geopolitik, Geographischer Materialismus und Marxismus, 3 Teile. *Unter dem Banner des Marxismus* 3, 17-51, 485-522 und 898-935.

Fordította: Karaffa András